УДК 94 (477)

Тарасенко О.Ф.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин, Національний університет
«Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка
(Україна, Чернігів), Simon67@ukr.net

ПРИЧТ У СТРУКТУРІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

DOI: 10.5281/zenodo.7267254

Стаття присвячена базовій структурі Чернігівської єпархії в XIX – на початку XX ст. Церковний причт виконували ключову функцію єпархіального управління і церковного служіння на місцевому рівні. У статті розглядаються питання форм і способів формування церковного кліру. Розглядаються питання повноважень церковного кліру. Це залежало від проведених церковних реформ протягом XIX ст. Вивчаються особливості його складу і діяльності. Уряд і Св. Синод йшли шляхом оптимізації церковного причту. Вони скорочували кількість парафій та ущільнювали церковний клір. Усе це робилося з метою заощадження державних коштів. Утримання церковного кліру покладалася майже цілком на парафіян. За спостереженнями автора, українська парафія на зламі XVIII–XIX ст. почала втрачати притаманну раніше їй здатність до самоорганізації. Поширення кріпацтва, викачування державою економічних і людських ресурсів, опіка держави над Православною церквою призвели до деякої байдужості значної частини парафіян до внутрішнього церковно-парафіяльного життя (не до сакрального). Бідність, злиденність, безперспективність спричинили дві речі: тенденції до станової замкнутості та втрата церковних маєтків і земель внаслідок експропріації урядом Російської імперії. У першій причині були винні й духовенство, й імперська влада. Духовенство бажала, держава заохочувала. Друга причина цілком лежить на відповідальності імперії.

Абсолютна більшість претендентів на священство складалася з молодих людей, випускників семінарій, або тих, які не закінчили семінарію. Систематична практика «одобрения» чи просто погодження з громадою/парафією кандидатури священика та інших членів причту тривала до парафіяльної реформи 1840-х рр. Потім ще деякий час віруючі намагалися зберегти цю практику. Поодинокі скарги на причт чи оскарження кадрових призначень у парафіях траплялися і надалі, але з другої половини XIX ст. архієрей самостійно вирішував у єпархії, кого на яке причетницьке місце призначати, міг піти на зустріч побажанням громади, проте побажання не було пріоритетним.

Ключові слова: *Церква, церковна структура, Чернігівська єпархія, духовенство, парафія, церковний клір.*

Tarasenko O.F.,
Candidate of historical sciences,
Associate professor of the Department of world history,
National University «Chernihiv collegium»
named after T.G. Shevchenko
(Ukraine, Chernihiv), Simon67@ukr.net

Church in the structure of Chernihiv diocese in the 19th – at the beginning of the 20th century

The article is devoted to the basic structure of the Chernihiv Diocese in the 19th and early 20th centuries. Church parishes performed the key function of diocesan administration and church service at the local level. The article examines the issues of forms and methods of formation of the church clergy. Issues of powers of the church clergy are being considered. It depended on church reforms carried out during the 19th century. Peculiarities of its composition and activity are studied. The government and the Holy Synod followed the path of optimizing church communion. They reduced the number of

parishes and condensed the church clergy. All this was done in order to save state funds. The maintenance of the church clergy depended almost entirely on the parishioners. According to the author's observations, the Ukrainian parish at the turn of the 18th–19th centuries. began to lose her previously inherent ability to self-organize. The spread of serfdom, the draining of economic and human resources by the state, and the state's guardianship of the Orthodox Church led to some indifference of a significant part of the parishioners to the internal church and parish life (not to the sacred). Poverty, destitution, and hopelessness were caused by two things: the tendency toward social isolation and the loss of church estates and lands as a result of expropriation by the government of the Russian Empire. Both the clergy and the imperial authorities were guilty of the first reason. The clergy wanted it, the state encouraged it. The second reason lies entirely with the responsibility of the empire.

The absolute majority of candidates for the priesthood consisted of young people, graduates of seminaries, or those who did not graduate from seminary. The systematic practice of "approving" or simply agreeing with the community/parish of the candidacy of the priest and other members of the parish continued until the parish reform of the 1840s. Then for some time the believers tried to preserve this practice. Single complaints against priests or appeals against personnel appointments in parishes continued to occur, but from the second half of the 19th century. the bishop independently decided in the diocese who to appoint to which place of communion, he could go to the meeting at the request of the community, but the request was not a priority.

Key words: *Church, church structure, Chernihiv Diocese, clergy, parish, church clergy.*

Постановка проблеми. На базовому рівні церковної структури знаходиться парафія, яку очолює настоятель (ієрей, протоієрей). Здійснювати церковні обряди йому допомагали або диякон, або дячок, пономар, псаломщик. Разом вони складають причт або клір церкви. Усі церковні реформи, що відбувалися в досліджуваний нами період, були спрямовані на вирішення, насамперед, організаційних і матеріальних проблем на парафіяльному рівні. Навіть, духовно-освітні реформи мали свою реформаторську логіку лише в конкретному кінцевому результаті: як найкраще підготувати майбутніх пастирів до служіння. Головною проблемою церковного життя РПЦ у XVIII ст. була проблема фінансування церковних структур, насамперед, утримання причтів. Держава приватизувала не лише церковні маєтності, вона приватизувала всю Православну церкву в сенсі матеріального її існування, узяла на себе вирішення фінансових проблем. Однак, уже на початку XIX ст. стало зрозумілим, що до всіх інших численних державних витрат додаток у вигляді величезної структури церкви просто не підйомний.

Метою дослідження є з'ясування форм і методів формування парафіяльного кліру, обсягу повноважень, ефективності та особливостей функціонування в системі управління Чернігівської єпархії в XIX – на початку XX ст.

Джерельна база дослідження. Досліджень, присвячених безпосередньо парафіяльному причту (кліру) у Чернігівській єпархії, немає. Натомість, джерельна база наукової проблеми досить велика й репрезентативна. Основний масив документів знаходиться у фонді Чернігівської духовної консисторії, який зберігається в державному архіві Чернігівської області. Цю джерельну основу значно доповнюють матеріали архівних фондів Св. Синоду і канцелярії обер-прокурора Св. Синоду.

Виклад основного матеріалу. Парафіяльні реформи 1840-х рр. і 1860 – 1870-х рр. були зумовлені потребою поліпшення матеріального становища церковного кліру шляхом збільшення державного фінансування. Коштів у державі бракувало, тому спосіб розв'язання проблеми був обраний найпростіший: скорочення кількості парафій шляхом об'єднання, а відтак, чисельності причтів. Хоча в першій третині XIX ст. у Чернігівській єпархії траплялися випадки відкриття нових парафій або формування подвійного причта при парафії, але на прохання парафіян. Наприклад, у 1821 р. парафіяни Успенської церкви заштатного міста Погар Стародубського повіту ініціювали створення другого причта [1]. У документальному матеріалі надибуємо й на зворотні випадки. Наприклад, у 1823 р. жителі містечка Олександрівка Сосницького повіту зверталися до архієрея з проханням з двох місцевих церков і парафій створити одну парафію при церкви Сходження Св. Духа [2].

Значне кадрове напруження ми спостерігаємо в наслідок парафіяльної реформи 1843 р. [3]. Часто на одне місце претендували одразу кілька кандидатів. У такому випадку вибір залежав від підходу до справи конкретного чернігівського архієрея. Так, на вакантне ієрейське місце Покровської церкви с. Велика Загорівка після смерті священика Дмитра Чудновського у 1844 р. претендувало декілька кандидатів, серед яких була одна священицька дочка (дівчина). Чернігівський архієпископ Павло (Подлипський) відав священицьке місце учню семінарії Матвієнку, бо той був сиротою [4, арк. 1–14зв.]. Іноді боротьба за священицьке місце закінчувалася джентльменською угодою. Так, у 1844 р. постало питання про скорочення одного ієрейського місця в парафії Воскресенської церкви с. Носівка Ніжинського повіту. На тоді там служили три священика – Іоан Турик, Симеон і Іоан Малютіни. 30 січня 1845 р. вони подалі спільне прохання владиці залишити їх на місці і зауважили, що готові жалування двох ієреїв по-братськи ділити на трьох. Парафіяни Воскресенської церкви, дізнавшись про таку угоду, надіслали до архієрея зобов'язення утримувати усіх трьох батюшок [5, арк. 15–25 зв.].

Реформа 1840-х рр. запровадила штатну диференціацію парафій. Клас церкви визначив склад причту і обсяг державного фінансування. Парафії поділили на 7 класів у залежності від кількості парафіяльних душ. Протягом 1869–1873 рр. парафії було реорганізовано. Поділ церков на класи ліквідовано, дрібні церкви приєднані до великих з поділом на головний храм і на приписні до нього. Священик головного храму був настоятелем парафії, а священики приписних – його помічниками. Оклади всього сільського духовенства були однакові: священики-помічники отримували на 1/3 менше за настоятеля, а псаломщики менше на 2/3 від настоятеля.

Згідно з правилами, ухваленими 1869 р., диякони в штаті причту передбачали лише в церквах С-Петербурга і Москви, кафедральних і міських соборах, у церквах, що знаходилися на особливому положенні, як-от кладбищенські, єдиновірні.

Якщо 1840-х рр. ліквідація/об'єднання парафій пройшла в наказному порядку, наступна подібна реформа супроводжувалася обговоренням. Іншими словами, власті цікавив зворотній зв'язок. Звісно, публічне обговорення реформи стало можливим унаслідок ліберальних реформ у Російській імперії, коли в уряді переважали реформатори. Які результати принесла реформа? Чи зросло матеріальне становище духовенства і фінансові можливості парафії? Вочевидь, так. Але, на нашу думку, вирішальне значення в цьому питанні мала ідея створення парафіяльних попечительств.

Однак, реформа мала також доволі негативні наслідки, що розуміли деякі тогочасні священики Чернігівської єпархії. Так, прот. Василь Ольшанський на запит про реформу 1870-х рр. наголосив: «Но, что еще сказать о нравственно-религиозном состоянии прихожан при закрытии малочисленных приходов? Какое величайшее нравственное зло может произойти от такого мероприятия и уже происходит? Этим положением дается полный разгул расколу, раскольники рыщут всюду, как злохищные волки, готовые тузить словесных овец православных, как бы не имеющих доброго пастыря своего» [6, арк. 1 зв.].

У 1836 р. синодальним наказом було визначено, що церковний причт парафії, або кафедральних соборів користуються однаковими по формі печатками. На печатці мав бути зображений державний герб з написом по слов'янські назви церкви [7]. Такими печатками користувалися також цивільні установи, де написи були зроблені «гражданським шрифтом».

Поширеним способом заняття вакансій церковного причту в Старій Україні був вільний вибір громадою з поміж кандидатів, які могли з'явитися з будь-якої соціальної групи. Зазвичай між кандидатами і парафіянами укладалися контракти/договори. Дослідник церковних контрактів В. Модзалевський зазначав, що з другої половини XVIII ст. стає помітним занепад значення договорів, які поступово перетворюються на фікцію, а потім і зовсім зникають [8, с. 48], але, як засвідчує джерельний матеріал XIX ст., практика з укладанням контрактів припинилася не одночасно, вона еволюціонувала чи деградувала протягом тривалого часу, аж до середини XIX ст. Зберігалося також законодавче право вступати до лав білого духовенства вихідцям з будь-якого соціального стану, крім кріпосних (§ 269 Закону про стани) [9].

Як у першій половині XIX ст. відбувалося призначення на вакансію парафіяльного священика? Кандидат подавав прохання на ім'я владики. Після того, або до того заручався підтримкою парафії у вигляді підписаного парафіянами «одобрения». Потім проходив екзамен з катехізису (екзаменаторами зазвичай були чернігівські кафедральні протоієреї), сповідувався й отримував письмовий дозвіл духовника на висвячення. Архієрей призначав дату висвячення кандидата, зазвичай, у якомусь храмі Чернігова, висвячував його і видавав «ставлену» грамоту. Висвячений священик з свого боку підписував ієрейську присягу.

У механізмі призначення парафіяльних священиків поступово відбувалися якісні та формальні зміни. Кандидатами на заміщення посад були майже виключно вихідці з духовного стану, зазвичай, вихованці Чернігівської духовної семінарії. Друге суттєве зрушення: формально виборність священиків існувала, але, дедалі більшого поширення набував спадковий порядок заміщення вакансій, хоча й надалі форма виборності зберігалася. Так, у березні 1800 р. студент філософського класу Чернігівської духовної семінарії Семен Смяловський, син свящ. Петра Смяловського, звернувся до єпископа Малоросійського Віктора (Садковського) з проханням висвятити його в священики соборної церкви святителя Христова Миколая Старого, що у м. Стародубі. Місце було вибрано не випадково. Семен до того встиг одружитися з дочкою покійного священика цієї церкви Федора Сапковського – Пелагеєю. Прохання завірив Стародубський благочинний протоієрей, зазначивши, що Семен Свяловський «церковный устав знает, поведения добропорядочного, о себе показал, что он книжицу, названную кратний катихизис у себя имеет и до надлежащего места по ней изучил» [10, арк. 1–1 зв.]. Єпископ Віктор (Садковський) відправив прохача до Стародуба за отриманням від парафіян «одобрения». Друкований бланк (формуляр) документу Семен Смяловський одержав у Чернігівській дикастерії. Лишалося тільки вписати в документ прізвище і обсяг зобов'язань парафіян перед священиком. Документ мав бути підписаний членами парафії. Слід відзначити, що чесноти кандидата на бланку «одобрения» були вже надруковані. А саме зазначалося, що він «есть человек добрый, не пьяница, в делостроительстве своем не ленивый, не клеветник, не сварлив, не любодейца, не бийца, в воровстве и обманах не изоблеченный, добронравен и поведения честного, и потому мы его желаем иметь при нашем приходе» [10, арк. 2–3]. Документ підписали у відповідності до станової приналежності парафіян: чиновники (регістратори, корнети), дворяни, міщани, а за неграмотних парафіян дворяни «руку приложили». Після одержання такого документу кандидат висвячувався архієреєм.

Дедалі частіше ініціаторами заміщення ієрейських посад виступали чинні священики, які намагалися передати свої парафії синам, зятям або іншим родичам. Але і у цьому випадку потрібне було «одобрение» громади. Це добре ілюструє справа заміщення посади священика Миколаївської парафії м-ка Седнів. 30 травня 1812 р. Чернігівському архієпископу Михаїлу (Десницькому) подав тієї церкви свящ. Георгій Однорал прохання такого змісту: «Пришедши в крайнюю слабость моего здоровья, а более то, что лишился глаза чрез что исправляю должность мою с нуждою, а как я имею у себя дочь возрастную, то повергая себя к святительским вашего высокопреосвященства стопам прошу определить из богословов к оной дочери моей в мужа к занятию моего штатного священнического места, и о сем ущастливить меня вашею архипастырскою резолюциею» [11, арк. 25–25 зв.]. Архієпископ Михаїл (Десницький) наклав резолюцію згідно з законодавством: «Кто проситель ко увольнению от должности лет правильных не имеет, то без особого лекарского свидетельства о слабостях его здоровья ни он не может быть уволенным, ни другой на место его произведенным, о чем и объявить ему чрез благочинного». Але справа мусила тривати далі. Георгій Однорал, напевно, добув таки довідку про свою слабкість, або інакше переконав архієрея в доцільності своєї відставки. Через деякий час він знову подав прохання.

На запит про кандидатуру в зятя відгукнувся семінарист Марко Корнух, син диякона с. Смяч Городницького повіту, щоправда, студент не богословського, як просив Георгій Однорал, а вищого риторичного класу Чернігівської духовної семінарії. На якості майбутнього чоловіка й священика, гадаємо, це суттєво не вплинуло. У проханні про звільнення Марка Корнуха з семінарії зазначалося, зокрема, що його батько помер і тепер він не має матеріальних

засобів продовжувати навчання. Напевно, це відповідало дійсності, але й тогочасне діловодство вимагало більш поважної причини лишити семінарію, ніж одруження. 30 вересня 1812 р. Марку Корнуху видали «білет» аби він виїхав до Седнева й отримав «одобрение» від тамтешніх парафіян. Тоді ж, напевно, мало відбутися перше побачення з нареченою. Обидві місії були успішно виконані. Далі процедура тривала по знайомій нам схемі. Під час звільнення Марка Корнуха правління Чернігівської духовної семінарії видало свідоцтво, що він «учения средственного, поведения изрядного, лет от роду 21», після чого він відправився до своєї нареченої. 30 жовтня 1812 р. березенський благочинний прот. Макарій Риндовський видав свідоцтво про те, що 20 жовтня він обвінчав Марка Корнуха з Марфою Однорал. Перед висвяченням у священики Марко Корнух екзаменувався. Чернігівський кафедральний прот. Іоанн Єленєв доповів архієрею, що ставленик «катехизис знает наизусть». Духовник ігумен Герман сповідував Корнуха і не знайшов перешкод для висвячення його в ієреї. 24 листопада 1812 р. у чернігівській міській Єкатерининській церкві Корнуха посвятили в диякони, а 4 грудня – в ієреї. Останній документ в процедурі засвідчував, що «новорукоположенный Марк Корнух к Седневской Николаевской церкви священнослужению изучился», і 15 грудня він отримав ставлену грамоту. Свящ. Георгій Однорал зі свого боку надав підписку, що після висвячення Марка Корнуха і призначення його на парафію, він не буде виконувати «треби» без спеціального дозволу архієрея [11, арк. 8]. Коли священик виходив за штат, благочинний мав негайно у нього відібрати ставлену грамоту та інші документи на право займати посади, а також підписку про невтручання у відправленні треб, і все це передати до консисторії.

Заміщення дияконських і інших клірових посад також супроводжувалося укладанням і підписанням «одобрения». Так, у 1812 р. Антон Гордієвський отримав «одобрение» бути дияконом Чернігівської Миколаївської церкви. Першим документ підписав настоятель церкви. Серед підписів є також автограф віце-губернатора Чернігова Олексія Бутовича, який був членом парафії [12, арк. 1–5].

У першій половині XIX ст. не лише контракти стали формальними, але й відсторонення священиків від парафії в разі порушення ними домовленостей було практично унеможливлено. Парафіяни вже не мали змоги розірвати «одобрение», а лише подавали скаргу архієрееві. Так, у 1812 р. парафіяни с. Колочева Мглинського повіту подали скаргу чернігівському архієрею на свого священика Матвія Бельського за погане виконання обрядів. У скарзі зазначалося, що він спочатку служив у с. Рогові, але потім поступився парафією своєму сину, а сам пройшов процедуру «одобрения» в с. Колочеві. Однак, о. Матвій часто покидав свою парафію, приїздив до с. Рогова, де порядкував власне господарство, а про задоволення треб колочівців не дбав. Зрештою парафіяни мусили їздити до с. Рогова для задоволення своїх духовних потреб. У скарзі зазначено, що парафіяни сплачували священику: «В год отсевного хлеба пятнадцать четвертей, за венец один рубль, за молебен десять копеек, за акафист – 15 копеек, за освящение воды – 25 копеек, за крещение – 5 копеек, за погребение возраст имеющего – 10 копеек, за младенца – 5 копеек». Скаргу підписали парафіяни, зазначивши при тому, що вони «просители Его сиятельства графа Андрея Кириловича Розумовского» [13, арк. 2–3]. Суттєвих наслідків для священика ця скарга, ймовірно, не мала. На скарзі занотована резолюція архієпископа: «Если хочет служить, пусть постоянно живет в с. Колочеве».

Подібних скарг у цей період було досить багато, але зазвичай вони завершувались превентивними заходами з боку архієрея, покликаними врозуміти винного священнослужителя. На нашу думку, це свідчить, по-перше, про ослаблення ролі громади в організації її внутрішнього життя, по-друге, про завершення на зламі XVIII – XIX ст. процесу формування в українському соціумі корпоративності духовного стану замкнутого штибу, коли головним конструктом у суспільних відносинах ставала станова солідарність. Уважаємо, що головною причиною, яка призвела до цього, була імперська політика російського уряду, спрямована на структуризацію суспільства шляхом соціальної ізоляції окремих груп населення.

Так діяв механізм заняття духовних посад у парафіях вільних сільських обивателів: державних селян і козаків, а також у міських парафіях. Питання заміщення посад причетників у сільських парафіях, що належали поміщикам, вирішальне слово залишалося за «державцем».

Уведені О. Лазаревським до наукового вжитку документи свідчать, що в таких випадках багато залежало від настрою поміщика. Наприклад, у 1834 р. священик с. Сварково Глухівського повіту Трохим Муравський по слабкості здоров'я вирішив передати парафію своєму сину Миколі, диякону тієї ж церкви. Перед тим, як порушувати клопотання перед чернігівським архієреєм, вони звернулися по підтримку до сварківського «державця» О.М. Маркевича, чернігівського губернського предводителя дворянства і дослідника української старовини. Він погодився підтримати кандидатуру Миколи Муравського, але водночас запропонував укласти контракт між церковним причтом і парафіянами. Згідно з документом, сварківські селяни не мали сплачувати кліру за виконання треб, за винятком дрібних послуг і за власним бажанням. Натомість від О. Маркевича священик мав отримувати щорічно 300 рублів, дячок – 30, а паламар – 20 «монетою по курсу». Документ підписали усі сторони: поміщик, Микола Муравський, дячок Іоан Обухівський за себе і за неграмотного паламаря Андрія Гребенникова, козаки, а кріпосні селяни, треба думати, дали усну згоду, бо юридичних прав вони не мали. Якщо котрась сторона порушувала умови договору або виявлялась незгодною з ним, то контракт можна було розірвати [14, с. 148–154].

Безумовно, це рідкісний, але не унікальний випадок. Так, 1823 р. поміщиця, статська радниця Параска Почека клопоталася перед Чернігівським єпископом Лаврентієм (Бакшевським) про дозвіл побудувати у своєму маєтку с. Качанівка церкву в ім'я преп. Георгія Хозевіта, створити парафію, і вона лишень, поміщиця, утримувала б причт на власний кошт [15].

На нашу думку, що у парафіях з кріпосними селянами або там, де вони переважали, призначення й становище церковного кліру залежало значною мірою від поміщика. І коли «державця» пам'ятав старі українські звичаї, намагався хоч якось їх підтримувати, то тим самим традиції внутрішнього устрою кріпосної громади зберігалися довше. Соціальна консервація була підірвана в 1861 р. Останні безрезультатні спроби парафіян користуватися давнім звичаєм обирати священно-і-церковнослужителів відносяться до післяреформеного періоду і яскраво змальовані в оповіданнях І. Нечуя-Левицького.

Що стосується кліру (причту) кафедрального собору, де парафії не передбачалося, то він завжди формувався виключно архієреєм. У першій половині XIX ст. склад соборного причту не був стабільний. Згідно зі штатами, запровадженими 1 січня 1868 р., до соборного причту входили протоієрей, ключар (у сані ієрея або протоієрея), два священики, протодиякон, два диякони, два іподиякони, два псаломщики [16].

У першій половині XIX ст. у Чернігівській єпархії побутувала практика успадкування священицьких місць дочками померлих батюшок. Часто-густо удови священиків зверталися до єпархіального начальства з проханням формального (документального) закріплення місця в парафії за дочкою. Тоді негайно треба було виходити заміж, бажано за семінариста. Чи не останній такий випадок зафіксований у 1866 р. Удова священика Євфросинія Селигинська просила «о зачислении за старшею дочерью ея Таисиею рудьковского прихода». Відтак, сирота могла розраховувати на половину прибутку парафії. Але родина вже отримувала фінансову допомогу від єпархіального попечительства. Чернігівська духовна консисторія відмовила Селигинській, а владика Філарет (Гумілевський) на цю справу наклав таку резолюцію: «Священство не наследство и епархиальное начальство, особенно в нынешнее время, когда печать так не редко напоминает епархиальным начальникам об этой верной мысли, вынуждается отказывать просьбам, подобным просьбе нерассудительной Селигинской» [17].

Зазвичай причт парафії складався зі священика, дячка і пономаря. У більших та багатших парафіях міг служити також диякон. До парафіяльної реформи 1840-х рр. іноді служили по двоє-троє священиків. До церков і парафій, крім членів причта, були приписані члени їхніх родин, а іноді позаштатні священики, які утримувалися причтом і парафіянами. В такому випадку причтове сімейство виглядало строкато. Наприклад, за відомостями 1818 р. у Різдво-Богородицкій парафії с. Староропська знаходилися священно-і-церковнослужителі: свящ-нам. Ілля Фомич Росиневич, його дружина Домнікія Іванівна та діти Пелагія, Єлисавета, Анна, Олександра, також дячок Семеон Росиневич, його дружина Аграпина Матвіївна, діти Яків, Іоан, Федір, ще мати настоятеля о. Іллі Євдокія Іванівна і її діти, тобто брат і сестра

настоятеля – Василь і Марина. У с. Рубіжному при церкві преп. Савви Освященного настоятелем був вдовий свящ. Василь Петрович Макаревський, його сини Ігнатій, Ніктарій, Арсеній, дочка Матрона і мати Єфросинія [18, арк. 1–7]. У с. Алтинівка при двопристольній церкві Преображення Господня та Козьми і Даміана знаходилися священики Іоан Масютін, Христофор Вербицький з дружиною Марією Олексіївною, вдовий Марко Яскевич з дочками Софією і Оленою, диакон Павло Смолічев з дружиною Анастасією Олексіївною і сином Федором, дячки Андрій Молчановський з дружиною Феодосією Іванівною і дочкою Оленою, Андрій Ососков з дружиною Євфросинія Максимовна з дочками Софією і Євдокією, Василь Кислянський з дружиною Меланією Філіпівною і сином Симеоном, дочками Іуліанією та Пелагеєю [19, арк. 5 зв.–6].

На парафії у Мглинському, Новозибківського та Стародубського повітів часто призначалися випускники Орловської духовної семінарії та інших «білоруських» чи «російських» семінарій. Призначення членів причту, вихідців з інших парафій, узаконив статут духовних консисторій 1841 р., а потім і статут 1883 р., де було зазначено умови й порядок такого призначення.

З підготовкою церковнослужителів парафіяльного причту справи виглядали не дуже добре, особливо в першій половині XIX ст. Значна частина дячків, пономарів, псаломщиків не мала освіти або мала початкову освіту. Доводилося проходити вишкіл у монастирях. Так, 1811 р. стихарний пономар Трохим і його брат Ігнат Носачевські просили Чернігівського архієпископа Михайла (Десницького) дозволу поступити до Рихлівського монастиря для «изучения чтения и нотного пения» і навчилися там півтора роки [20, арк. 1–4]. Так само дячок с. Млинки Єгор Добровольський просив владику сприяти пошуку вчителя співу, бо «у них в селе нет знающего человека» [21, арк. 1–2]. У 1813 р. військовий товариш Григорій Хоменко з м. Сосниці звертався до архієпископа Михаїла прийняти пономаря Воздвиженської церкви Петра Богдановського в Архієрейський дім «для обучения церковному чтению и пению» [22, арк. 1–3]. Пономар Різдва Богородицької церкви с. Фаєвичи Новозибківського повіту Іван Еланський був причетником з 1819 р. У 1826 р. він звернувся з проханням до Чернігівського єпископа Лаврентія (Бакшевського) відправити його до Домницького Різдва Богородицького монастиря «для изучения церковного чтения и пения» впродовж двох років [23, арк. 1–4]. Пономар с. Могилевець Новозибківського повіту майже два роки (1844–1845 рр.) вивчав при церкві «пречетнические предметы», «по бедности не успел» і просив Чернігівського архієпископа Павла (Підлипського) подовжити навчання ще на один рік [24]. Зазвичай бажання підвищити освітній рівень і службові навички причетників були пов'язані зі складанням іспиту для отримання стихаря.

У другій половині XIX ст. порядок і практика з формуванням парафіяльного причту змінилася. Насамперед, поділ парафій на класи був ліквідований. Св. Синод вимагав суворого дотримання вимог на місцях. Постійно нагадувалося, що не бажано висвячувати у священика людину, що не пройшла семінарського навчання. Безумовне право над усіма претендентами в першу чергу отримувати найкращі місця мали випускники духовних академій. Але проблем з цією вимогою в Чернігівській єпархії ніколи не виникало, бо чернігівських «академістів» протягом усього періоду було обмаль. Вакантним місце настоятеля чи причетника парафії могло стати з багатьох причин. Але геть без нагляду воно не мало лишатися. Архієрей призначав тимчасового наглядача за парафією. Зазвичай це був або котрийсь заштатний священик, або священик найближчої парафії. Відповідний запис робився у формулярний список. У 1867 р. у Чернігівського єпископа Варлаама (Денісова) виникло питання (очевидно, порушене священиками єпархії), чи варто заштатним священикам, що виконували обов'язки доглядача парафії, зараховувати у службовий стаж [25].

У другій половині XIX ст. чернігівське єпархіальне начальство вимагало від претендентів потрапити до складу парафіяльного причту чи переведення на іншу парафію додержання низки правил: освітній рівень, термін після закінчення духовної семінарії, певну кількість років служіння на одній парафії, досвід служіння вчителя в школі тощо. Наприклад, у 1874 р. учитель земської народної школи с. Великой Загорівки Борзенського повіту Моїсей Ромаскевич, якій

закінчив Чернігівську духовну семінарію, звертався з прохання до єпархіального начальства надати йому місце священика в с. Сваричовці. Чернігівський владика відмовив на підставі того, що після закінчення семінарії не пройшло 3 роки [26].

Єпископ Варлаам (Денісов) був вражений кількістю звернень до нього священнослужителів з проханням перевести на іншу парафію, іноді подавалося кілька прохань одним священиком перевести на одне, на друге, на третє місце. Часто ці міста були зайняті діючими настоятелями парафій, але прохачі вважали себе більш гідними цих місць. Єпископ Варлаам вирішив припинити цю кадрову катавасію і видав розпорядження консисторії, яка мусіла попередити через благочинних духовенство єпархії, щоб ніхто не подавав прохань про переведення на іншу парафію не прослуживши на своєму місці 5 років. Виключення становили надзвичайні випадки [27]. Владика Серапіон, після призначення правлячим чернігівським архієреєм, констатував, що прохання священиків про переведення на різні міста лише збільшилися. Він підтвердив через ЧЕИ, що не прийматиме таких прохань [28]. Так само владика заборонив подавати прохання родин померлих священників про резервування за ними вакансії.

Але, уже незабаром стався випадок, що викликав обурення наступного чернігівського правлячого владики Нафанаїла (Савченка). Священик Іоанно-Предтеченської церкви с. Паліївки Глухівського повіту Іоанн Іванов у грудні 1872 р. надіслав по пошті вікарному єпископу Серапіону (Маєвському) прохання на призначення його настоятелем тої ж таки парафії, яку очолював священик Петро Кучеровський. В окремій записці священик Іоанн Іванов обіцяв вікарному єпископу 120 руб. сріб. Вікарій про все доповів правлячому архієрею, який розпорядився зробити усну сувору догану прохачу і повідомлення про це в ЧЕИ [29]. Чернігівський єпископ Веніамін (Биковський), крім підтвердження розпоряджень своїх попередників, видав наказ духовній консисторії про висвячення в священицький сан і надання парафії лише після мінімум 2 років роботи на посаді вчителя церковно-парафіяльної чи земської школи, школи грамоти.

Траплялися різні ситуації, коли єпархіальна влада відмовляла кандидату в священики, аж до рідкісних. Наприклад, у 1864 р. дячок с. Рожовки Новгород-Сіверського повіту Павло Тарасевич прагнув священицького сану, а тому мав одружитися. Він просив дозволу побратися з пономарською дочкою Іуліанією Ілларіоновою, яка вже мала незаконнонароджену дитину. Архієпископ Філарет (Гумілевський), посилаючись на 18 апостольське правило, видав таку резолюцію, що той, хто має у шлюбі жінку хвойду не може перебувати у складі кліру, а відтак, дячок мав залишитися без місця [30]. Помінятися місцями служіння часто прагнули і псаломщики. Так, 1887 р. псаломщики с. Березі Глухівського повіту Іван Давидович і с. Олтаря Новгород-Сіверського повіту Михайло Неаронов просили поміняти їх місцями, а потім просили повернути їх на свої місця. Єпархіальне начальство розпорядилося благочинним попередити причти, аби вони не наважувалися турбувати консисторію такими кадровими проханнями і не клопотатися без потреби про переведення з місця на місце. А в разі повторення таких випадків, штрафувати прохачів на 5 – 10 руб. на користь сиріт духовного звання [31].

Бажання посісти місце в складі кращого, прибутковійшого парафіяльного причту призводила до корупції, що на церковній мові іменується симонією. Одну зі схем кадрової оборудки описав у своїх спогадах свящ. Матвій Полонський. Пошукувачі зазвичай підкуповували консисторських чиновників і залишали їм підписані рапорти з проханням на призначення. Очевидно, обидві сторони заздалегідь обговорювали, яку саме за матеріальним масштабом і в якому благочинні чи повіті вважалася пріоритетною. Потім консисторський чиновник чекав, коли з’явиться слушна нагода і вільне місце в складі бажаного причту, вписував у готовий рапорт прізвище свого контрагента і миттю подавав документ у архієрейську канцелярію на затвердження. Така хитромудра схема іноді спричиняла ексцентричні ситуації. Священик багатої парафії с. Краснопілля Кролевецького повіту Борзаковський (80 років), аби потішитися з навколишнього духовенства, удав з себе хворого, а потім рідні поширили чутку про його смерть. Механізм був запущений, ротація відбулася по колу, хтось був призначений в с. Краснопілля, інший на місце новопризначеного і т.д. Коли священик, який зазіхнув на парафію

буцімто померлого Борзаковського, прибув на недільну службу в краснопільський храм, із жахом побачив живого і на богослужінні «небіжчика». Але і його власна парафія, з якої він утік, уже була зайнята [32, с. 213–215].

У другій половині XIX ст. у Чернігівській єпархії намітилася тенденція до збільшення священицьких вакансій. На нашу думку, це було спричинено кількома факторами. Серед найголовніших вважаємо – не бажання випускників духовної семінарії приймати священицький сан унаслідок ускладненої процедури, побоювання неперспективної кар'єри члена парафіяльного причта і наданої урядом можливості (законодавчої) обирати будь-який життєвий шлях на цивільній ниві. Очевидно, певна відповідальність лежала й на чернігівських архієреях, які по різному ставилися до кадрових призначень і підтримки молодого духовенства. Наприклад, єпископ Веніамін (Биковскький) після призначення в Чернігів, був вражений кількістю не укомплектованих причтів (понад 70 парафій), оголосив, що чекає негайного звернення позаштатних причетників за штатними посадами і надрукував у ЧЕИ список вакансій [33]. У 1887 р. їх налічувалося 32 [34]. За правління його наступника Антонія (Соколова) наприкінці XIX ст. їхня кількість збільшилася вдвічі. Священики при опублікуванні вакансій просили детальніше вказувати параметри парафії: скільки парафіян, землі, чи є будинок для священика тощо.

У 1899 р. у єпархії налічувалася 26 вакантних священицьких місць, 226 дияконських, 10 псаломщиків [35]. До призначення Чернігівським єпископом Василія (Богоявленського) суттєво не зменшувалася. Він радикально змінив ситуацію, умовляв, іноді в примусовому вигляді, займати причетницькі посади. У цьому йому допомогла Перша світова війна, коли поза примусом з'явилося чимало бажаючих потрапити до складу церковного кліру й уникнути мобілізації.

Крім здійснення богослужіння й виконання треб, обов'язком причту було ведення метричних і сповідальних книг. Благочинні мали контролювати цей процес. У першій половин XIX ст. велися на папері згідно з визначеним Св. Синодом формуляром, а потім стали отримувати з консисторія виготовлені друкарським способом форми книг. До консисторії або духовних правлінь лишень парафіяльний клір здавав метричні книги. Але, як з'ясувалося, «во многих епархиях происходит мздоимные злоупотребления при принимании метрических книг в консисториях и духовных правлениях, кои почти явно берут дань с подавателей оных». У 1828 р. Св. Синод наказав єпархіальним архієреям, «что если где в консисториях и духовных правлениях при принятии метрических книг происходят мздоимные злоупотребления, то они преосвященные приняли бы законные меры к искоренению таковых злоупотреблений» [36].

У 1838 р. сенатський наказ вкотре нагадував єпархіальним архієреям пильнувати за правильним веденням метричних книг і своєчасним представленням їх у консисторію. Парафіяльні священики мали акуратно робити записи в метричних книгах про народжених, одружених і померлих. Записи підписувалися причтом щомісяця, благочинні мали кожні півроку їх перевіряти і підписувати. Батьки і хресні, подружжя і свідки за бажанням завіряли правильність метричних записів підписами. Усі охочі мали право негайно отримати метричні свідоцтва, підписані усіма членами причту і завірені печаткою парафії. Але такі свідоцтва «должны служить токмо предохранительным и вспомогательным документом». Юридичну силу мали лише ті метричні свідоцтва, які видавала духовна консисторія [37].

Висновки. Таким чином, на прикладі Чернігівської єпархії ми бачимо, як українська парафія на зламі XVIII – XIX ст. почала втрачати раніше так притаманну їй здатність до самоорганізації. Поширення кріпацтва, державне викачування економічних і людських ресурсів, зрештою, тісна державна опіка Православної церкви, на нашу думку, призвели до деякої байдужості значної частини парафіян до внутрішнього церковно-парафіяльного життя (не до сакрального). Бідність, злиденність, безперспективність спричинили дві речі: тенденції до станової замкнутості та втрата церковних маєтків і земель внаслідок експропріації урядом Російської імперії. У першій причині були винні й духовенство, й імперська влада. Духовенство хотіло, держава заохочувала. Друга причина цілком лежить на відповідальності імперії.

Абсолютна більшість претендентів на священство складалася з молодих людей, випускників семінарій, або тих, які не закінчили семінарію. Здебільшого вони були неодруженими. В такому разі треба було негайно одружитися. Висвячення неодруженого парафіяльного священика на практиці не допускалося, хоча це не йшло в протиріччя з канонічним правом. У даному випадку діяла традиція, базована на церковній економії.

Систематична практика «одобрения» чи просто погодження з громадою/парафією кандидатури священика та інших членів причту тривала до парафіяльної реформи 1840-х рр. Потім ще деякий час віруючі намагалися зберегти цю практику. Поодинокі скарги на причт чи оскарження кадрових призначень у парафіях траплялися і надалі, але з другої половини XIX ст. архієрей самостійно вирішував у єпархії, кого на яке причетницьке місце призначати, міг піти на зустріч побажанням громади, проте побажання не було пріоритетним.

Список використаних джерел

1. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). Ф. 796. Оп. 102. Д. 1187.
2. РГИА. Ф. 796. Оп. 104. Д. 1095.
3. О штатах сельских церквей в епархиях: С.Петербургской, Новгородской, Псковской и некоторых частях Черниговской и Полтавской. 15 мая 1843 г. *ПСЗРИ. Собр. 2.* СПб., 1844. Т. XVIII. (1843 г.). Отд. 1. С. 324. (№ 16852).
4. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 4572.
5. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 4571.
6. Мнения протоиереев по вопросу объединения сельских приходов для улучшения быта духовенства (23 октября 1880 г.). *Держархів Чернігівської обл.*. ф. 679. оп. 4. спр. 1543.
7. О имении соборным, приходским и кладбищенским церквам печатей, вырезанных по однообразной форме. 4 декабря 1836 г. *ПСЗРИ. Собр. 2.* СПб., 1837. Т. XI. (1836 г.). Отд. 2. С. 243–244. (№ 9756).
8. Модзалевский В. Старинные договоры священника с прихожанами: (К истории южно-русского прихода). *Вера и жизнь*. 1912. № 13.
9. Законы о состояниях. *СЗРИ.* Т. IX. СПб., 1857. С. 61 (§ 269).
10. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 5.
11. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 1314.
12. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 1277.
13. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 1407.
14. Лазаревский А. Договор прихожан с причтом о замене платы за требоисполнение определенным жалованием, 1834 г. *Очерки, заметки и документы по истории Малороссии*. К., 1896. Т. III. С. 148–154.
15. РГИА. ф. 796. оп. 104. д. 433.
16. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату Святейшим Синодом 5 февраля 1868 года. О штате архиерейских домов и кафедральных соборов. *ПСЗРИ. Собр. 2.* СПб., 1871. Т. XLII. (1868 г.). С. 458–466. (№ 45341).
17. Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). 1866. № 15. С. 272–273.
18. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 9. Спр. 23.
19. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 4. Спр. 1114.
20. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 939.
21. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 938.
22. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 1615.
23. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 41.
24. Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 4. Спр. 1423.
25. По рапорту Варлаама, епископа черниговского, о том, следует ли заштатным священникам зачислять в действительную службу время, проведенное ими в наблюдении за приходом. 19 октября 1867 г. *Ргиа.* Ф. 796. Оп. 148. Д. 1243.
26. Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). 1874. № 6. С. 100–101.

27. ЧЕИ. 1867. № 5. С. 125–126.
28. ЧЕИ. 1873. № 17. С. 359–360.
29. ЧЕИ. 1873. № 2. С. 30.
30. ЧЕИ. 1865. № 4. С. 46.
31. Распоряжение епархиального начальства. *ЧЕИ.* 1887. № 15. С. 548–550.
32. Полонський М., свящ. Спогади священика. К., 2012.
33. ЧЕИ. 1882. № 23. С. 290–295.
34. ЧЕИ. 1887. № 13. С. 464–469.
35. ЧЕИ. 1899. № 1. С. 7–14.
36. Об искоренении злоупотреблений, происходящих при принятии метрических книг в консисториях и духовных правлениях. 14 февраля 1828 г. *ПСЗРИ. Собр. 2*. СПб., 1830. Т. III. С. 156. (№ 1812).
37. О ведении метрических книг по новым формам. 7 февраля 1838 г. *ПСЗРИ. Собр.* 2. СПб., 1839. Т. XIII. (1938 г.). Отд. 1. С. 91–92. (10956).

References

1. Russian State Historical Archive (further – RHIA). F. 796. Op. 102. D. 1187 [In Russian].
2. RHIA. F. 796. Op. 104. D. 1095 [in Russian].
3. O shtatakh selskykh tserkvei v eparkhyiakh: S. Peterburhskoi. Novhorodskoi. Pskovskoi y nekotorykh chastiakh Chernyhovskoi y Poltavskoi. 15 maia 1843 h [On the states of rural churches in the dioceses: St. Petersburg, Novgorod, Pskov and some parts of Chernigov and Poltava]. *Polnoe sobranye zakonov Rossyiskoi ymperyy – Complete collection of laws of the Russian Empire*. Coll. 2. SPb. 1844. Vol. XVIII. (1843 h.). P. 1. P. 324. (№ 16852) [In Russian].
4. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State arkhive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 4572 [in Russian].
5. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 4571 [in Russian].
6. Mnenyia protoyereev po voprosu obyedynenyia selskykh prykhodov dlia uluchshenyia byta dukhovenstva (23 oktiabria 1880 h.) [Opinions of archpriests on the issue of uniting rural parishes to improve the life of the clergy (October 23, 1880)]. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State arkhive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 4. Spr. 1543 [in Russian].
7. O ymenyy sobornym, prykhodskym y kladbyshchenskym tserkvam pechatei, vyrezannykh po odnoobraznoi forme. 4 dekabria 1836 h. [About the estate for cathedral, parish and cemetery churches of seals carved in a uniform form. December 4,] *Polnoe sobranye zakonov Rossyiskoi ymperyy – Complete collection of laws of the Russian Empire*. Coll. 2. SPb., 1837. Vol. XI. (1836 h.). P. 2. P. 243–244. (№ 9756) [in Russian].
8. Modzalevskyi, V. (1912). Starynnye dohovory sviashchennyka s prykhozhanamy: (K ystoryy yuzhno-russkoho prykhoda) [Ancient agreements between a priest and parishioners: (On the history of a South Russian parish)]. *Vera y zhyzn – Faith and life,* 13 [in Russian].
9. Zakony o sostoianyiakh. SZRY. T. IX. SPb., 1857. P. 61 (§ 269) [in Russian].
10. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 5 [in Russian].
11. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 1314 [in Russian].
12. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 1277 [in Russian].
13. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 1407 [in Russian].
14. Lazarevskyi, A. (1896). Dohovor prykhozhan s prychtom o zamene platy za treboyspolnenye opredelennym zhalovanyem, 1834 h. *Ocherky, zametky y dokumenty po ystoryy Malorossyy – Essays, notes and documents on the history of Little Russia*. K., Vol. III, 148–154 [in Russian].

15. RHYA. F. 796. Op. 104. D. 433 [in Russian].
16. Vysochaishe utverzhdennoe mnenye Hosudarstvennoho soveta, obyiavlennoe Senatu Sviateishym Synodom 5 fevralia 1868 hoda. O shtate arkhyereiskykh domov y kafedralnykh soborov [The highest approved opinion of the Council of State, announced to the Senate by the Holy Synod on February 5, 1868. On the state of bishops' houses and cathedrals]. *Polnoe sobranye zakonov Rossyiskoi ymperyy – Complete collection of laws of the Russian Empire*. Coll. 2. SPb., 1871. Vol. XLII. (1868 h.), 458–466. (№ 45341) [in Russian].
17. Chernihiv Diocesan News (further – ChEY), 1866, 15, 272–273 [in Russian].
18. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 9. Spr. 23 [in Russian].
19. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 4. Spr. 1114 [in Russian].
20. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 939 [in Russian].
21. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 938 [in Russian].
22. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 1615 [in Russian].
23. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 2. Spr. 41 [in Russian].
24. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. [State Archive of Chernihiv region]. F. 679. Op. 4. Spr. 1423 [in Russian].
25. Po raportu Varlaama, epyskopa Chernyhovskoho, o tom, sleduet ly zashtatnym sviashchennykam zachysliat v deistvytelnuiu sluzhbu vremia, provedennoe ymy v nabliudenyy za prykhodom. 19 oktiabria 1867 h. [According to the report of Varlaam, Bishop of Chernigov, on whether supernumerary priests should include in active service the time they spent in supervising the parish. October 19, 1867 Rgia.] RHYA. f. 796. op. 148. d. 1243 [in Russian].
26. ChEY, 1874, 6, 100–101 [in Russian].
27. ChEY, 1867, № 5, 125–126 [in Russian].
28. ChEY, 1873, № 17, 359–360 [in Russian].
29. ChEY, 1873, № 2, 30 [in Russian].
30. ChEY, 1865, № 4, 46 [in Russian].
31. Rasporiazhenye eparkhyalnoho nachalstva [Order of the diocesan authorities]. *ChEY*, 1887, 15, 548–550 [in Russian].
32. Polonskyi, M., sviashch. (2012). Spohady sviashchenyka [Save the priest]. K. [in Russian].
33. ChEY, 1882, 23, 290–295 [in Russian].
34. ChEY, 1887, 13, 464–469 [in Russian].
35. ChEY, 1899,1, 7–14 [in Russian].
36. Ob yskorenenyy zloupotreblenyi, proyskhodiashchykh pry pryniatyy metrycheskykh knyh v konsystoryiakh y dukhovnykh pravlenyiakh. 14 fevralia 1828 h. [On the eradication of abuses that occur during the adoption of parish registers in consistories and spiritual boards. February 14, 1828]. *Polnoe sobranye zakonov Rossyiskoi ymperyy – Complete collection of laws of the Russian Empire*. Coll. 2. SPb., 1830. Vol. III. P. 156. (№ 1812) [in Russian].
37. O vedenyy metrycheskykh knyh po novym formam. 7 fevralia 1838 h. [About conducting registers of births on new forms. February 7, 1838]. *Polnoe sobranye zakonov Rossyiskoi ymperyy – Complete collection of laws of the Russian Empire*. Coll. 2. SPb., 1839. Vol. XIII. (1938). P. 1. P. 91–92. (10956) [in Russian].